

प्रकरण पहिले

मुस्लिम मराठी साहित्य

प्रकरण पहिले

१.१ मुस्लिम मराठी साहित्य म्हणजे काय ?

भारतीय समाज :-

भारत हा धर्मनिरपेक्ष देश आहे. भारतात अनेक धर्म आणि अठरा पगड जाती-जमाती आहेत. विविधतेत एकता या न्यायाने विविध जाती एकत्र नांदतात. प्रत्येक जात, धर्म आपले वेगळेपण जपताना दिसते. भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये विविध जाती, स्तर पडलेले आहेत. भारतामध्ये असणारी वर्णव्यवस्था यामुळे समाजात उच्च-निचता असलेली पहावयास मिळते. या उच्च-निचतेच्या व्यवस्थेमध्ये मुस्लिम हा प्रमुख धर्माचा समाज आहे. मुस्लिम हा समाज भारतातील प्रत्येक प्रांतात विस्तारलेला आहे. जे लोक मानतात की मुस्लिम समाज इथला नाही ते लोक मुस्लिमांवर अनेक प्रकारचे ओरखडे ओढताना दिसतात. त्यामुळे मुस्लिम लोक मुळचे कोठून आले किंवा मुस्लिम समाज भारतात कसा आला या सारख्या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे आवश्यक ठरते.

हिंदू-मुस्लिम यांचा संबंध केव्हा आला :-

भारत देशामध्ये असणारा मुस्लिम समाज हा अरबस्थानातून आलेला इस्लाम धर्मिय समाज आहे. फार वर्षापूर्वीपासून मुस्लिम समाज भारतात आहे. मुस्लिम समाज भारतातील इतर जाती धर्माच्या समाजात एवढा मिसळला आहे की तो समाज उपरा आहे, यावर कोणाचा विश्वास बसत नाही. मुस्लिम लोक भारतात येण्याची सुरुवात ही “मुहंमद पैगंबरांच्या प्रेरणेने अरबांनी पहिली स्वारी ६३६ मध्ये मुंबईजवळ ठाणे येथे केली,”^१ असा संदर्भ आढळतो. यानंतर भारतावर अरबांच्या अनेक वाऱ्या झाल्या. भारतात व्यापार करण्याच्या निमित्ताने अनेक मुस्लिम व्यापारी भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीवर येत असत. “भारतात अरब प्रथम व्यापारी म्हणून येऊ लागले आणि त्यांनी पश्चिम किनाऱ्यावर आपल्या वसाहती उभ्या केल्या.”^२ या मुस्लिम व्यापाऱ्यांचा इथल्या जनतेशी सतत संपर्क येत गेला. विविध कारणांनी अरब लोक भारतीयांशी संपर्क साधून होते. त्यातूनच इस्लामी संस्कृतीची पाळेमुळे अरबांनी भारतात रोवली. अरबांनी भारतावर राजकिय दृष्टिकोनातूनही आपले स्थान बळकट करण्याचा प्रयत्न केलेला पहावयास मिळतो. “इ.स. ७१२ मध्ये सिंधचा राजा दाहीवर वर मुहंमद बिन कासिम

याने केलेले आक्रमण हे भारतातील पहिले राजकीय आक्रमण होते.'^३ अशा विविध प्रकारे अरबांचा भारताशी संपर्क आलेला दिसतो. भारतीय लोकांशी कोणत्या न कोणत्या कारणांनी अरबांनी संबंध ठेवलेला आहे. अरबांचा भारताशी व भारतीय जनतेशी घनिष्ठ संबंध अर्थकारणाने व राजकारणाने आला. त्यामुळे हिंदू-मुस्लिम या दोन संस्कृती पुढे एकत्र आलेल्या पहावयास मिळतात. दोन्ही धर्मियांनी आपापल्या संस्कृतीत अनेक बाबतीत देवाणघेवाण केली आहे.

हिंदू-मुस्लिम या दोन संस्कृतींचा संकर :-

भारत देशामध्ये हिंदू-मुस्लिम संस्कृती एकत्र नांदतात. हिंदू संस्कृतीच्या अगदी समांतर असलेली मुस्लिम संस्कृती आहे. अरब देशातून आलेला मुस्लिम समाज भारतीय संस्कृतीमध्ये मिसळताना दिसतो. “भारतीय मुस्लिम समाजाची धार्मिक पाळंमुळं अरबस्थानात आहेत तर सांस्कृतिक पाळंमुळं भारतीय मातीतच जखडलेली आहेत.”^४ अरब लोकांचा फार पूर्वीपासून भारताशी संबंध आल्याने भारतातील बऱ्याच गोष्टी मुस्लिमांनी स्वीकारलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे मुस्लिमांच्या बऱ्याच गोष्टी भारतीयांनी स्वीकारलेल्या आहेत. हिंदू-मुस्लिम संस्कृती एकमेकांत मिसण्याची अनेक कारणे आहेत.

१. संत लोक -

हिंदू-मुस्लिम संतांनी आपल्या लेखनीतून दोन्ही धर्मांविषयी एकतेची भावना प्रकट केली आहे. संत लोक कोणत्याही प्रकारचा भेद करताना दिसत नाहीत. आपण सर्वजण एकच आहोत असे संत कबीर आपल्या काव्याच्या माध्यमातून सांगतात. यामध्ये संत कबीर म्हणतात -

“हिंदू मुस्लिमांत फरक नाही. एकाच मातीची ती भांडी आहेत
एकच ध्येय गाठण्यासाठी त्यांचे मार्ग निरनिराळे आहेत.”^५

अशा सहजप्रकारे कबीरांनी हिंदू-मुस्लिमांमधील जिव्हाळ्याचा संबंध दाखवलेला आहे.

२. कला -

वास्तुशिल्प कलाप्रकार मुस्लिमांनी भारतात रूढ केला. कारण मुस्लिमांना वास्तुशिल्प कलेची आवड होती. मुस्लिमांचे भारतातील वास्तुशिल्पाचे कलाप्रकार - उदा. मिनार, कमान, घुमट इ. स्वरूपात आढळतात.

वास्तुशिल्प हा कलाप्रकार भारतीयांनी स्वीकारला. चित्रकलाही मुस्लिमांच्या काळातच खूप उत्कर्ष पावली. संगीत हा कलाप्रकार ही दोन्ही संस्कृतींना एकत्र आणणारा दिसतो. संगीतामुळे हिंदू-मुस्लिम अधिक एकजीव झालेले दिसतात. भारतीय संगीत कलेमध्ये हिंदू-मुस्लिमांच्या संस्कृतीचा मिलाफ आढळतो.

३. साहित्य :-

मुस्लिम राजवटीमध्ये त्या काळाच्या राज्यकर्त्यांनी हिंदू धर्म व हिंदू तत्त्वज्ञान सांगणाऱ्या संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे फारशी आणि अरबी भाषेत केलेली आहेत. त्याचप्रकारे त्यांनी फारशी मुस्लिम ग्रंथांची भाषांतरे संस्कृत आणि प्रादेशिक भाषेत भाषांतरे केलेली आहेत. यामुळे दोन्ही भाषांवर परस्पर प्रभाव पडलेला जाणवतो. त्यामुळे दोन्ही साहित्याचा प्रसार होण्यास अनुकूलता लाभली. यामुळे हिंदू-मुस्लिम साहित्य एकमेकांवर प्रभाव टाकून राहिले. आजच्या काळात अनेक मुस्लिम साहित्यिकांनी आपले साहित्य प्रत्येक प्रांताच्या भाषेनुसार लिहिले आहे. त्यामुळे या दोन संस्कृतीचे प्रादेशिकतेनुसार ही वेगळेपण लक्षणीय ठरते. मुख्य प्रवाहातील मराठी साहित्यात व्यक्ती, स्थळे व घटना प्रसंगात मुस्लिमांचे अगदी स्वाभाविक चित्रण केलेले दिसते.

४. शिक्षण -

शिक्षणाचा विचार केला तर मुस्लिम राजवटीमध्ये जे शिक्षण होते त्यामध्ये हिंदू-मुस्लिम असा कोणताच भेद नव्हता. हिंदू-मुस्लिम हे एकत्र शिक्षण घेत होते. उच्च-निचतेचा तीव्र भेदभाव या काळात नसल्याने सर्व एकत्र शिक्षण घेताना दिसतात. त्यामुळे मुस्लिम मुले हिंदू मुलांमध्ये सतत संपर्कात येतात. पण आजच्या काळामध्ये मुस्लिम मुलांसाठी उर्दू स्कूलची वेगळी सोय झालेली दिसते. इतर मुले एकाच छताखाली शिकताना दिसतात. उच्च शिक्षणातही मात्र जातीधर्माचे वेगळेपण नाही.

५. व्यापार -

मुस्लिम भारतात प्रथम व्यापार करण्याच्या मनसुब्याने आले. त्यानंतर छोटी मोठी राज्ये त्यांनी आपल्या अमलाखाली आणली. “मुस्लिम हे अब्बल दर्जाचे दर्यावर्दी असल्यामुळे भारताचा तयार माल परदेशी पाठविण्यात त्यांनी पुढाकार घेतला.”^६ त्यामुळे भारताचे निर्यातीचे प्रमाण वाढलेले दिसते. व्यापारामध्ये मुस्लिमांनी हिंदूंना खूपच मदत केली. ज्यामुळे यांचे संबंध अधिक दृढ होण्यास मदत झालेली दिसते.

६. आचारविचार व रीतरिवाज -

हिंदू-मुस्लिम या दोन संस्कृतींनी आपल्या दोघांचे बरेच आचारविचार व रीतरिवाज स्वीकारलेले दिसतात. हिंदू-मुस्लिमांचा जसा संपर्क वाढत राहिला तसे त्यांच्यात आचारविचारांची देवाणघेवाण होत राहिली. मुस्लिम लोकांच्या बऱ्याच गोष्टी हिंदू लोकांनी स्वीकारल्या.

उदा. - हुक्का ओढण्याचा रिवाज मुस्लिमांकडून हिंदूंनी घेतलेला दिसतो.

अत्तराचा वापर करण्याचा शौक मुस्लिमांकडून हिंदूमध्ये आला.

वधूला वरगृही डोलीतून न्यावयाची पद्धत हिंदूंनी मुस्लिमांकडून घेतलेली दिसते.

हिंदू-मुस्लिमांच्या सन्निध रहिवासातून अनेक बाबींची देवाणघेवाण दोन्ही समाजात मोठ्याप्रमाणात झालेली आहे. हिंदूंच्या बऱ्याच गोष्टी मुस्लिमांनी स्वीकारलेल्या दिसतात.

उदा. - हिंदूमधील साखरपुडा मुस्लिमांमध्ये 'मंगनी' या स्वरूपात आलेला दिसतो.

हिंदूंची 'वरात' जशीच्या तशी मुस्लिमांत आलेली दिसते.

हिंदू मुस्लिमांच्या बऱ्याच विधीसारख्या असलेल्या दिसतात.

उदा. - हिंदू-मुस्लिमांमध्ये मुलांचे बारसे, जावळ काढण्याचा विधी सारखाच असतो.

हिंदू मुलास शाळेत साधारणपणे ५ व्या वर्षी घालतात व मुस्लिम मुलास शाळेत चार वर्षे, चारमहिने, चार दिवस झाल्यानंतर समारंभपूर्वक घालताना दिसतात.

अशा वेगवेगळ्या प्रकारे हिंदू-मुस्लिम यांचा संकर होताना दिसतो.

७. भाषा -

हिंदू-मुस्लिम या संस्कृतीमध्ये महत्त्वाचा दुवा म्हणून भाषेचा वापर केलेला दिसतो. भारतातील संस्कृत भाषा ही महत्त्वाची भाषा असलेली दिसते. या संस्कृत भाषेतील अनेक शब्द फारशी व उर्दू भाषेत वापरलेले आहेत. त्याचप्रकारे अरबी व फारशी भाषांनी भारताच्या प्रादेशिक भाषांमध्ये आपल्या शब्दांची भर घातलेली आहे. मराठी भाषेमध्ये ही अनेक फारशी व अरबी शब्द सरावलेले दिसतात.

उदा. कागद, कंदील, दुकान, वकील, अंबारी, अर्ज, आजार, इनामदार इ. हे शब्द फारशी व अरबी भाषेतील आहेत यावर कोणाचाच विश्वास बसणार नाही. यावरून असे दिसते की हिंदू-मुस्लिम संस्कृती एवढ्या प्रमाणात एकमेकांत मिसळलेल्या दिसतात.

वस्त्रालंकार, अन्नपदार्थ, वास्तुशिल्प आणि भाषा इत्यादी घटकांवर या दोन संस्कृतीत मोठ्या प्रमाणावर देव-घेव झालेली आढळते.

मुस्लिम मराठी साहित्य म्हणजे काय ?

कोणतेही साहित्य जातीवर अवलंबून नसते. एखादे साहित्य आवडले की ते साहित्य कोणत्या जातीच्या व्यक्तीने लिहिलेले आहे हा विचार अप्रस्तुत ठरतो. तेराव्या शतकापासून मुस्लिम मराठी लेखकांनी मराठी साहित्यात लेखन केले असले तरी मुस्लिम साहित्य म्हणून असा कोणताच वेगळेपणा त्यांच्या साहित्यात न दिसल्याने त्यांचे साहित्य दुर्लक्षित राहिलेले दिसते. “सांगलीचे पै. सय्यद अमीन यांनी १९३६ साली ‘मुस्लिम मराठी साहित्य’ हा शब्दप्रयोग पहिल्यांदा केला.”^{१९} ज्यामुळे मुस्लिम साहित्य असे वेगळे अस्तित्व या साहित्याला मिळालेले दिसते. पण ही संज्ञा अंमलात आणण्यासाठी बराच काळ जावा लागला.

साहित्यिक हमीद दलवाई यांनी १९७० साली स्थापन केलेल्या मुस्लिम सत्यशोधक मंडळाने अनेक मुस्लिम लेखकांना प्रेरणा दिली. ज्यामुळे अनेक मुस्लिम लेखक आपल्या मगदुराप्रमाणे मुस्लिम समाजाचे, मुस्लिम मानसिकतेचे प्रभावी दर्शन आपल्या साहित्यात घडविताना दिसतात. हमीद दलवाईंच्या चळवळीमुळे अनेक नवीन साहित्यिक उदयाला आले. मुस्लिम साहित्यिकांबरोबर अगदी मोजक्याच मुस्लिमेतर साहित्यिकांनी मुस्लिम मानसिकता, मुस्लिम समाजाचे वास्तव चित्रण आपल्या साहित्यात केलेले दिसते. या मुस्लिम आणि मुस्लिमेतर साहित्यिकांच्या लेखनातून व प्रेरणेतून मुस्लिम मराठी साहित्याचा जन्म झालेला दिसतो. ‘मुस्लिम मराठी साहित्य’ हे विशेषण अलिकडच्या काळात लागले. तसे वेगळेपण या साहित्यात वास्तव चित्रणामुळे व त्यातील वेगळेपणामुळे प्रकर्षाने जाणवू लागले. त्यांची व्याख्या मांडली जाऊ लागली.

व्याख्या -

“मराठी मुसलमान लेखकांचे साहित्य आणि महत्त्वाचे म्हणजे ‘मुसलमान’ म्हणून व ‘मराठी माणूस’ म्हणून जगत असताना जे ताण तणाव निर्माण होतात ते व्यक्त करणारे आणि त्यामधील समताण शोधण्याचा प्रयत्न करणारे साहित्य होय. त्यात मुस्लिम म्हणून मराठी प्रदेशात जगत असताना आणि त्याचबरोबर धर्माने निर्माण केलेले मुस्लिमपण आणि इथल्या सामाजिक वास्तवातून परंपरेने चालत आलेले भारतीय

समाजातील गुणविशेष या दोन्हीमुळे इथल्या सामाजिक वास्तवातून परंपरेने चालत आलेले भारतीय समाजातील गुणविशेष या दोन्ही मुळे इथल्या संवेदनाक्षम लेखकांच्या मनात ज्या जाणीवा निर्माण होतात. जो संघर्ष उभा राहतो त्याचे चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे मुस्लिम मराठी साहित्य होय.”^८

- डॉ. फकरुद्दीन बेन्नूर

“सर्वांगीण असे मुस्लिम समाज जीवनाचे जिवंत चित्रण, मुस्लिम मानसिकतेसह ज्या मराठी लेखनात वास्तवतेच्या पातळीवर आढळते ते मुस्लिम मराठी साहित्य होय.”^९

- फ.म. शहाजिंदे

वरीलप्रमाणे मुस्लिम मराठी लेखकांनीच आपल्या साहित्याची व्याख्या मांडण्याचा प्रयत्न केला. मुस्लिमांनी मराठीत लिहिलेले साहित्य आणि त्याचे खास असे वेळेपण मराठी वाचकवर्गाला जाणवते एवढेच नव्हेतर ते वेधक ठरते. म्हणून मराठी साहित्यातील या वेगळे प्रवाहधारेला सार्वत्रिक मान्यत मिळाली. हे साहित्य वाचणारा ‘वाचकवर्ग’ ही तयार झाला. दिवसेंदिवस त्यांची संख्याही वाढू लागली आहे. निर्मितीमागे लेखनकर्त्यांच्याच प्रेरणा असतात. भूमिका असते. तशी भूमिका मुस्लिम मराठी लेखकांची काय आहे हे अभ्यासताना पुढील गोष्टी दिसून येतात.

१.२ मुस्लिम मराठी साहित्यिकांची भूमिका -

मराठी साहित्य अभ्यासताना आपणास असे दिसून येते की, मराठी साहित्यामध्ये अगदी १३ व्या शतकापासून मुस्लिम मराठी साहित्याची निर्मिती झालेली आहे. मुस्लिम मराठी साहित्यामध्ये संत काव्याने सुरूवात झालेली आहे. यामध्ये शहामुतोजी ब्रम्हाणी, बाबा शेख महंमद, हुसेन अंबरखान, अलमखान, शहामुनी, शेख सलीम महंमद, लतिफशहा या संत कवींनी आपल्या काव्य लेखनाने मुस्लिम मराठी साहित्यात भर घातलेली आहे.

शेख सलीम महंमद म्हणतात -

“आम्ही जातीचे ब्राह्मण । आमचे सोयरे मुसलमान ।

स्नान संध्या बोलविली । महारांशी सोयरिक केली ॥”^{१०}

वरील काव्यपंक्तीतून शेख महंमदांनी सर्व जाती समभाव असा एकतेचा विचार मांडलेला आहे.

“याति मुसलमान । महाराष्ट्री वचने । ऐकती आवडीने ।”^{११}

असा शेख महंमदांनी आपला मानवतावादी दृष्टिकोण समाजासमोर मांडलेला आहे. जातीच्या जाणीवेतून सामाजिक आणि अध्यात्मिक ऐक्याचा विचार मुस्लिम मराठी संतकवींनी मांडलेला आहे.

मराठी साहित्यामधील शाहिरी वाङ्मयामध्ये अनेक मुस्लिम मराठी शाहिरांनी आपल्या शाहिरी काव्याने पोवाडे यांच्या माध्यमातून मराठी शाहिरी वाङ्मयामध्ये भर घातलेली आहे. शाहिर अब्दुल्ला, गरीब अब्दुल करीम, आबालाल यांनी रिवायती लिहिलेल्या आहेत. त्याचप्रकारे शाहिर अल्ली फकीर, शाहिर जाफर नरसू, शाहिर दादू, शाहिर सुलतान, शाहिर सगनभाऊ यांनी आपल्या पोवाड्यांच्या माध्यमातून मराठी साहित्यात योगदान दिले आहे. लावणी या प्रकारामध्ये अमृत फाजलखाँ, आपा तांबोळी, महमदशाह फकीर यांनी भर घातलेली आहे. शाहिर लहरी हैदर आपल्या पोवाड्यात म्हणतात -

“जो निद्रिस्त महाराष्ट्राला

जागे करण्या गा ।

ज्ञान रवि आला

तोच शाहू छत्रपती आधार ।

मानवा जाणिवले अधिकार

म्हणून प्रभू शाहू-देव अवतार ॥”^{१२}

शाहिरी काव्याच्या माध्यमातून समाजाला वेगळ्या ढंगात नेहणारे असे शाहिर अमर शेख यांनी आपल्या शाहिरी कवनांनी साऱ्या महाराष्ट्राला मंत्रमुग्ध केलेले आहे.

“अंतिम सत्यासाठी सगळ्या,

नीतिनियमांना उडवूनि लावीन ।

वेचिन जीवन त्यासाठी मी,

उभा राहिल मानव पाहीन ॥”^{१३}

शाहिर अमर शेख यांनी आपल्या कवनांनी महाराष्ट्रीयन जनमाणसाचे रंजन केलेले आहे आणि प्रसंगी मराठी माणूस जागा केलेला आहे. शाहिर अमर शेख यांची लेखणीही शाहिरी कष्टकरी, कामकरी वर्गाच्या बाजूने वापरली. स्वातंत्र्य चळवळ आणि

संयुक्त महाराष्ट्र लढ्यामध्ये विरश्रीयुक्त काव्याने शाहिर अमर शेखांनी उभा महाराष्ट्र चेतविला होता.

मुस्लिम मराठी साहित्यामध्ये विविध वाङ्मय प्रकार मुस्लिम मराठी साहित्यिकांनी हाताळलेले आहेत. कविता, कादंबरी, कथा, नाटक, वैचारिक लेखन, आत्मचरित्रे या वेगवेगळ्या वाङ्मय प्रकारांमधून मुस्लिम मराठी साहित्यिकांनी लेखन केलेले आहे.

मुस्लिम मराठी कविता -

मुस्लिम मराठी साहित्यामध्ये कविता हा वाङ्मयप्रकार बऱ्याच लोकांनी हाताळलेला आहे. त्यामध्ये फ.म. शहाजिंदे, कवी खावर, ए.के. शेख, अजीज नदाफ, मुबारक शेख, खलील मोमीन, जावेद पाशा, डी.के. शेख यांनी कविता या वाङ्मय प्रकारामध्ये भर घातलेली आहे. या मुस्लिम मराठी कविंनी बदलत्या परिस्थितीतील सामाजिक जाणिवेतून जे काव्य लिहिलेले आहे ते काव्य आपल्या कवितेतून कवींनी जगासमोर मांडलेले आहे. फ.म. शहाजिंदे यांनी 'निधर्मी', 'ग्वाही', 'आदम' या काव्यसंग्रहामधून आपण मुस्लिम असल्यामुळे भोगावे लागलेले दुःख दाखविलेले आहे. त्यांच्या कवितेत विद्रोह आहे. समाजाविरुद्ध पेटून उठल्याने त्यांच्या काव्यसंग्रहांचा जन्म झालेला दिसतो. शहाजिंदे यांची धर्माचं परिमाण लावून, माणसाला तुच्छ लेखणाऱ्या समाजाविरुद्ध, इतिहास आणि परंपरांविरुद्ध आवाज उठविणारी अशी कविता आहे. शहाजिंदेच्या लेखनाचे हे एक वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल.

इब्राहीम खान यांच्या 'युद्धखोरी' या काव्यसंग्रहामध्ये बुद्ध, आंबेडकर आणि इस्लाम प्रणित समतेच्या प्रेरणांचा समन्वय दिसून येतो. यांच्या कवितेतून दलित मुसलमानांच्या व्यथा व्यक्त झालेल्या आहेत. जावेद कुरेशी 'बएत' या कवितासंग्रहामध्ये मुस्लिम वेदनांचा आलेख घेऊन उभा राहिलेला आहे. या कवितासंग्रहामध्ये मुस्लिम गरीबांचे चित्रण हे प्रत्ययकारी स्वरूपात करून ते कवितांतील प्रतिमाविश्व, अत्यंत समर्पक शब्दांत तळागाळातील मुस्लिम समाज वास्तवाचे चित्रण आपल्यासमोर येते. एहतेशाम देशमुख यांचे काव्यसंग्रह 'अजान', 'कुंपणातील हुंदके', 'मुसलमान'. 'अजान' या काव्यसंग्रहामध्ये अगदी स्पष्ट शब्दांत तलाकपीडित मुस्लिम स्त्रियांची वेदना घेऊन पुढे आलेला आहे. त्याचप्रकारे खलील मोमीन ('अक्षराई'), अजीज नदाफ ('वेदना'), एतबारखान पठाण ('तहान') हे मुस्लिम मराठी कवींचे काव्यसंग्रह ही प्रसिद्ध झालेले आहेत.

अरबी, उर्दू व हिंदी भाषेच्या जवळकीमुळे मुस्लिम मराठी साहित्यिकांना 'गझल' प्रकार अधिक जवळचा वाटतो. हिंदूंनी जशी संस्कृत देवभाषा जवळ केली तशी मुस्लिमांना उर्दू आदरणीय आहे. गझल हा काव्यप्रकार उर्दूतून आलेला आहे. त्यामुळे मुस्लिम मराठी कवी तो आवडीने लिहितात. मराठी साहित्याचे जवळजवळ सर्वच प्रकार मुस्लिम मराठी साहित्यात लिहिले जात आहेत.

मुस्लिम मराठी कादंबरी -

मुस्लिम मराठी कादंबरी प्रकारामध्ये सय्यद अमीन (अवला), इब्राहीम खान (अंधाराचे अश्रू), फ.म. शहाजिंदे (मी-तू), राजन खान (काफर, यतीम, शरियत, हयात आणि मजार, सत ना गत, चिमुटभर, रूढीभर आभाळ, जातवान आणि विनशन), रफिक सूरज मुल्ला (रहबर) या कादंबरीकारांनी मुस्लिम मराठी साहित्यामध्ये मोलाची भर घातलेली आहे. आपले पुरोगामी विचार आपल्या साहित्यातून मांडणारे हमीद दलवाई यांची 'इंधन' ही कादंबरी मोलाचा वाटा उचलते. यांनी आपल्या लेखनात सामाजिक वास्तव पातळीवर मुस्लिमांचे चित्रण केलेले आहे. १९७० साली स्थापन झालेल्या 'मुस्लिम सत्यशोधक मंडळाने' समाज जागृतीचे अनेक उपक्रम राबवून मुस्लिम समाजाला विचाराभिमुख करायला प्रवृत्त केले. १९६० सालातील 'इंधन' कादंबरीमध्ये हिंदू-मुस्लिम समाजाचे वास्तव पातळीवरील चित्रण केलेले आहे. त्यामध्ये हिंदू-मुस्लिम समाज केंद्रस्थानी ठेवून हमीद दलवाईंनी 'इंधन' कादंबरीचे लेखन केलेले आहे. 'मी-तू' ही पत्रात्मक कादंबरी लिहिण्याचा वेगळा प्रयोग फ.म. शहाजिंदेनी केलेला आहे. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात वा.म. जोशी यांनी पत्रात्मक कादंबरी लिहिण्याची परंपरा निर्माण केली.

मुस्लिम मराठी कथा -

मुस्लिम मराठी साहित्यामध्ये कथा हा वाङ्मय प्रकार फार विकसित झालेला दिसतो. कथा या वाङ्मय प्रकारामध्ये स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील मुस्लिम मराठी लेखकांच्या लेखनातून जगण्यातील भयावह, विदारकता, व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील विसंवाद त्यांच्या कथेमध्ये उतरलेले आहेत. बशीर मुजावर (वर्तुळ, गूढकथा), राजन खान (हिलाल, मजार व हयात), जावेद कुरेशी (औरंगजेब आणि जोशी), मुबारक शेख (नमाज आणि महाआरती), सलीम शेख, रफिक सूरज, सलीम जावीद मुल्ला, फ.म. शहाजिंदे यांनी मुस्लिम मराठी साहित्यातील कथा वाङ्मय प्रकारामध्ये मोलाची भर घातलेली आहे. हमीद दलवाई

यांचा 'लाट' हा कथासंग्रह १९६१ साली प्रकाशित झाला. दलवाई यांची 'बेकारपण कलावंत माणसाची गोष्ट' ही पहिली कथा १९५३ साली प्रसिद्ध झाली. हमीद दलवाईच्या सर्वच कथा मानवी जीवनमुल्यांची जोपासना करणाऱ्या आहेत. त्यांच्या कथेमध्ये कुठेही आक्रस्ताळेपणा न करता, कृत्रिमता न आणता संयमाने पण उत्कटपणे मुस्लिम समाजाच्या दुःखाचे वेदनेचे चित्रण आलेले आहे.

स्त्रियांनी केलेले कथालेखन हे लक्षणीय स्वरूपाचे आहे. मुमताज रहिमतपुरे यांनी बालकथा मोठ्या प्रमाणात लिहिलेल्या आहेत. त्यांच्या लेखनाचे हे वैशिष्ट्य आहे. यांच्या कथांना कौटुंबिक नाते संबंधाची पार्श्वभूमी आहे. मल्लिका अमर शेख यांनीही आपल्या 'वॉर्ड नंबीस' या कथेमध्ये मनाचे सूक्ष्म पापुद्रे उलगडले आहेत. ही नववळणाची कथा आहे. तसनीम पटेल यांच्या कथांतून स्त्रीवेदना प्रकट झालेले आहे. अरबांच्या भोगवृत्तीला बळी पडलेल्या भारतीय मुस्लिम स्त्रीच्या आयुष्याची वाताहत, त्यांचे सोचणीय जगणे या लेखिकेने आपल्या कथेत मांडलेले आहे.

मुस्लिम मराठी साहित्यात विनोदी साहित्य फारसे लिहिले गेलेले आढळत नाही. यामागील कारण असे की, मुस्लिम समाज अल्पसंख्यांक आहे. जे मुस्लिम मराठी साहित्य लिहितात त्याचे फार मोठे स्वागत केले जाते किंवा त्यांना फार प्रोत्साहन दिले जाते असे नाही. त्यामुळे त्यांचे जगणे जसे गंभीर, वास्तवाला भिडणारे व कल्पितापासून अलिप्त राहणारे तसेच त्यांचे लिहिणे ही विनोदाच्या अंगाने न जाता काव्याच्या आत्मनिष्ठेने, कथेच्या प्रसंनिष्ठेने, कादंबरीच्या जीवन निष्ठेने, आत्मचरित्राच्या घुसमटीच्या अभिव्यक्तीने साहित्यरूप घेताना आढळते. यामध्ये खलील खान यांचा (तुक्याचा हनीमून) हा एकमेव विनोदी कथासंग्रह आहे. रफिक सूरज (गोंधळात गोंधळ, यष्टी, शाळा सुटली पाटी फुटली, खुळ्यांचा बाजार) या विनोदी कथा अपवादानेच सापडतात.

बालकथा लिहिणारांमध्ये मुमताज रहिमतपुरे, रफिक सूरज, बाबा मोहम्मद अत्तार यांचा समावेश करावा लागेल. इतबार खान पठाण यांची मुस्लिम मराठी साहित्यात नवीन रूपक कथा हा वाङ्मय प्रकार हाताळलेला दिसतो. 'तहान' हा रूपक कथासंग्रह त्यांचा पहावयास मिळतो.

मुस्लिम मराठी नाटक -

मुस्लिम मराठी नाटक या वाङ्मय प्रकारामध्ये शाहिर अमर शेख (पहिला बळी),

महंमद नैसर्गी (जीवन संपले जगण्याआधी), जावेद कुरेशी (चित्कार), अजीज नदाफ (येथे सारे स्वस्त आहे, व्यथा ही हृदयाची, काटेरी फूल), या नाटककारांनी आपल्या मगदुराप्रमाणे नाट्यवाङ्मयामध्ये मोलाची भर घातलेली दिसते. मुस्लिम मराठी वाङ्मयामध्ये एकांकिका हा वाङ्मय प्रकार हा बऱ्याच नाट्यकारांनी जवळ केलेला आहे. आय.बी. मिन्ने (आय वॉण्ट स्मॅक), राज काझी (संक्रमण एकांकिकेचा संग्रह), शफाअत खान (मुंबईचे कावळे, किस्से, भूमितीचा फार्स, राहिले दूर घर माझे, शोभायात्रा) ही नाटके प्रेक्षकांना शेवटपर्यंत गुंतवून ठेवणारी आहेत. व्यावसायिक रंगभूमीवरील पहिलं नाटक 'राहिले दूर घर माझे' हे मानवीवृत्ती आणि प्रवृत्ती यातील भावनात्मक संघर्ष या नाटकात प्रभावीपणे मांडलेला दिसतो.

नाटक हा साहित्यप्रकार 'युनिट वर्क' म्हणून असतो. लेखक वाचकाचा थेट संबंध न येता प्रायोगिकतेने प्रेक्षकापुढे घडणारा हा दृक-श्राव्य, भावकाव्याच्या नाट्यातून होणारा आविष्कार असतो. लेखक-दिग्दर्शक, अभिनेते मंडळी, नेपथ्यकार, रंगकर्मी, प्रकाश योजनाकार अशा अनेक कलावंतांच्या एकत्रीत आविष्कारातून नाटक हा साहित्य प्रकार 'पूर्णत्व' घेऊ शकतो. नाटक लिहिले की पूर्ण झाले असे नसते. नाटकाच्या तिसऱ्या अंकाच्या शेवटच्या प्रवेशानंतर पडदा पडतो. तेव्हा ते 'पूर्ण' होते. साहजिकच मुस्लिम मराठी नाटक फार मोठे यशाचे शिखर गाठते किंवा उदंड मुस्लिम मराठी नाटके लिहिली गेलीत असे नाही. परंतु हा साहित्यप्रकार ही मुस्लिम मराठी नाटककार नावारूपाला आणण्याचा जो प्रयत्न करतात तो स्पृहणीय आहे.

मुस्लिम मराठी वैचारिक लेखन

मुस्लिम मराठी साहित्यामध्ये वैचारिक लेखन हा प्रकार अनेक साहित्यिकांनी हाताळलेला दिसतो. ज्या वैचारिक लेखनामध्ये विविध साहित्यिक आपली वैचारिक पातळी साहित्याच्या जोरावर दाखविताना दिसतात. त्या साहित्यिकांमध्ये हमीद दलवाईचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. हमीद दलवाई यांनी आपल्या 'इंधन' कादंबरी व 'लाट' कथासंग्रहाच्या माध्यमातून मुस्लिम प्रश्नावर वैचारिक लेखन करून खळबळ माजविली. मुस्लिम स्त्रियांना समाजात समान न्याय मिळत नाही, कायद्याचे संरक्षण नाही, तलाक, चार बायकांचे प्रश्न ऐरणीवर आणण्याचे काम हमीद दलवाईंनी केलेले आहे. दलवाईंनी वैचारिक लेखन अधिक प्रमाणावर केलले दिसते. त्यांच्या 'लाट' कथासंग्रहामध्ये छोट्या गोष्टीतून त्यांनी मुस्लिम समाजातील अगदी तळागाळातील लोकांच्या जीवनाचे दर्शन घडविलेले आहे.

फ.ह. बेन्नूर यांचे ही वैचारिक लेखन मोठ्या प्रमाणावर आहे. बेन्नूरांच्या प्रारंभीच्या लेखनामध्ये आपणास दलवाईंच्या विचारांचा प्रभाव जाणवतो. पण काही काळानंतर बेन्नूरांना वैचारिक लेखनाचा सूर गवसला. बेन्नूरांनी मुस्लिम मागासवर्गीय जमातीच्या प्रश्नावर लिखाण केल्याचे दिसते. ग्रामीण व मराठी मुस्लिमांशी असलेले संबंध, मुस्लिमांच्या प्रश्नांचे आकलन या विषयीची तळमळ बेन्नूर यांच्या लेखणीमध्ये आहे. त्याचप्रकारे बेन्नूरांनी प्रचलित समस्या व घडामोडींवर लेखन केलेले आहे. बेन्नूरांचे कोणतेही लिखाण पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध झालेले नाही. पण त्यांच्या वैचारिक प्रेरणेने ते प्रसारमाध्यमातून प्रसिद्ध झालेले आहे.

फ.म. शहाजिंदे असे साहित्यिक आहेत की त्यांनी आपल्या वैचारिक लेखनातून आपले विचार समाजापर्यंत पोहचविण्याचे काम केलेले आहे. त्यांच्या 'निधर्मी' या संग्रहातील कवितेमुळे 'बंडखोरी' हा त्यांचा विचार अनेकांना धक्का देणारा आहे. 'अनुभव' या पुस्तकामध्ये अनुभवांचा पाढा वाचावयास मिळतो. ज्यामुळे त्यांच्या विचारधारेचा आपणास अनुभव येतो. अन्वर राजन यांनी विविध दैनिके, साप्ताहिके, मासिके व दिवाळी अंकात लेखन केलेले आहे. मुस्लिम प्रबोधन, हिंदू-मुस्लिम संबंध, मुस्लिम स्त्रियांचे प्रश्न यासारखे विषय त्यांनी वैचारिक लेखनास हाताळलेले दिसतात.

मुस्लिम मराठी आत्मकथने -

मुस्लिम मराठी आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार अलिकडे उदयाला आलेला आहे. यामध्ये हुसेन जमादार (जिहाद), अजीज नदाफ (जाग्या झालेल्या सावल्या), इब्राहीम खान (मुस्लिम महार), खासदार हुसेन दलवाई (क्षितिजे अपार) ही पुरूष वर्गाने लिहिलेली आत्मकथने आपणास दिसतात. त्याचप्रकारे स्त्रियांनी आपली आत्मकथने लिहून मुस्लिम मराठी साहित्यात मोलाची भर घातलेली आहे. मल्लिका अमर शेख (मला उध्वस्त व्हायचंय), मेहरून्निसा दलवाई (मी भरून पावले आहे), नसीमा हुरजूक (चाकाची खुर्ची), श्रीमती खातूनबी बशीरूद्दीन मत्तिकोप (खातून), तसलिमा नसरीन (माझं कुवरपण) आशा अपराद (भोगले जे दुःख त्याला) ही आत्मकथने वेगवेगळ्या उद्देशांनी लिहिलेली आहेत असे दिसून येते. इतर साहित्य प्रकारांपेक्षा आत्मकथन हा साहित्यप्रकार वास्तवातून उद्भवलेला व सामाजिक संदर्भ असलेला आणि त्यांची आणखी खास वैशिष्ट्ये असणारा असल्यामुळे या साहित्य प्रकारातील मुस्लिम मराठी साहित्याची निर्मिती अनेक दृष्टीने मोलाची ठरते.

मराठी साहित्य निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर होते. त्यात संख्यात्मकता जशी मोठी

आहे तशीच गुणात्मकताही मोठी आहे. साहित्य निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर व्हावी आणि साहित्य दर्जेदार लिहिले जावे म्हणून भारत सरकार, महाराष्ट्र शासन, अनेक साहित्य संस्था, संघटना, विश्वस्त आणि दानशूर व्यक्ती विविध पुरस्कार देऊन साहित्यिकांना गौरवतात. ज्ञानपीठ पुरस्कार, जीवन गौरव पुरस्कार, साहित्य अकादमी पुरस्कार, दमामी पुरस्कार, अहिल्याबाई होळकर पुरस्कार, मूर्ती पुरस्कार अशा मोठमोठ्या पुरस्कारांबरोबर अनेक छोटे छोटे पुरस्कार दरवर्षी दिले जातात. परंतु पुस्तक प्रकाशनाकडून पुस्तक स्वीकारले जाण्यापासून वाचकांनी उदंड प्रतिसादाने ते विकत घेण्यापर्यंत ज्या घडामोडी असतात त्यात प्रसारमाध्यमही महत्त्वाचा 'गती'मान भाग असतो. प्रकाशक, प्रसारमाध्यमे आणि समीक्षक यांच्या चक्रात मुस्लिम मराठी साहित्यिक बऱ्याच वेळा दुर्लक्षित किंवा अलक्षित राहतो, अशी खंत बहुतांशी मुस्लिम मराठी साहित्यिकांकडून व्यक्त होत असते. त्याविषयीचे त्यांच्या प्रतिनिधिक विचारांची दखल घेणे आवश्यक ठरते.

१.३ मुस्लिमांच्या मराठी साहित्यांची अवहेलना -

फार वर्षापूर्वीपासून मराठी साहित्यामध्ये मुस्लिम साहित्य समाविष्ट होत आले आहे. अगदी तेराव्या शतकापासून मुस्लिम कवींनी मराठी संत कवींच्या बरोबरीचे काव्य निर्मिती केलेली आहे. शाहिरी काव्यामध्ये मराठी शाहिरांबरोबर मुस्लिम शाहिर ही आपली किस्मत आजमावताना दिसतात. त्याचप्रकारे आधुनिक वाङ्मयामध्ये आणि स्वातंत्र्यपूर्व ते स्वातंत्र्योत्तर काळामध्येही मराठी साहित्यिकांबरोबर मुस्लिम साहित्यिकांनी बरोबरीने लेखन केलेले आहे. प्रदीर्घ कालखंडापासून मराठी मुस्लिम साहित्यिक मराठी साहित्यनिर्मिती करतात. तरीही मराठी साहित्यामध्ये मुस्लिम साहित्यिकांनी लिहिलेले साहित्य हे त्यांच्या मुस्लिम नावाव्यतिरिक्त कोणत्याच प्रकारे वेगळे दिसत नाही हे मोठे आश्चर्य आहे. "मराठीत बेचाळीस मुस्लिम संत कवी आहेत." ^{१४} या कवींचे वेगळेपण त्यांच्या लेखनीला वापरलेल्या मराठी भाषेमुळे आले नाही.

मुस्लिम लाकांची 'मुस्लिम' म्हणून काही बाबतीत हानी झालेली दिसते. मुस्लिमांचे 'मुस्लिम' असणेच बहुसंख्याकांना एक प्रकारचा दोष वाटतो. मुस्लिमांच्या अस्तित्वाविषयी असणारे अनेक प्रश्न आपणास दिसून येतात. "महाराष्ट्रात आपल्या

किती पिढ्या राहताहेत ? तुम्ही जी भाषा बोलता ती उर्दू आहे काय ? तुम्ही मुस्लिम असून ही किती छान मराठी बोलता हो ?”^{१५} या प्रश्नांना सामोरे गेलेले फ.म. शहाजिंदे आपल्याला मिळालेली हीनत्वाची वागणूक व्यक्त करतात. माणसाला माणूस म्हणून कोणकोणते अनुभव आले हे फ.म. शहाजिंदे यांना आलेल्या जीवंत अनुभवांतून दिसून येते. ते म्हणतात, “मला बालपणी फाळणी आणि पोलीस अॅक्शननंतर कुणी शिवून घ्यायला तयार नव्हते, अस्पृश्यतेचा चटका मी आजही विसरू शकत नाही.”^{१६} असे शहाजिंदेच्या मनाला लागलेले डाग येथे दिसतात. मुस्लिमांना मुस्लिम हे अनेक अडचणीतून जाताना दिसतात. कारण, “आजचा मुस्लिम समाज दलित समाज आहे ही सूर्यप्रकाशाइतकी स्वच्छ वस्तुस्थिती आहे.”^{१७} असे दिसून येते. या दलित वागणूकीने मुस्लिम लोक पिचलेले दिसतात.

मुस्लिम लोकांना मिळणारी वागणूक ही उपेक्षेची आहेच पण मुस्लिम लोकांनी जे साहित्य लिहिलेले आहे त्याविषयी लोकांचा दृष्टिकोण संकुचित (हीनत्वाचा) पहावयास मिळतो. मुस्लिमांनी जेवढे साहित्य लिहिलेले आहे त्याची पुरेशी दखल घेतलेली दिसत नाही. ते दुर्लक्षित राहिलेले आहेत. त्यांच्या साहित्याची अवहेलना झालेली दिसते. कितीही चांगले साहित्य लिहिलेले का असेना, त्यांच्याकडे लोकांचे दुर्लक्ष होऊन त्याची अवहेलना झालेली दिसते. कारण हे मुस्लिमांनी साहित्य लिहिलेले आहे.

“माझ्या कवितासंग्रहाला राज्य पुरस्कार मिळाला, कादंबरीला राज्य पुरस्कार मिळाला. पण महाराष्ट्रातील एकाही प्रकाशकाने माझ्याकडून एखाद्या नवीन पुस्तकाची मागणी केलेली नाही. आजही माझ्या ललितलेखांना प्रकाशक मिळत नाही की माझ्या कवितांनाही मिळत नाही तिथे परीक्षण लेखनाला कोठून मिळेल ?”^{१८} असे फ.म. शहाजिंदे यांनी म्हटले आहे. चांगल्या चांगल्या साहित्यिकांची ही अवस्था असताना सामान्य लेखकांना तर यापेक्षा विचित्र परिस्थितीतून जावे लागते.

साहित्याची अवहेलना का होते तर साहित्य हे कोणत्या जातीतील व्यक्तीने लिहिलेले आहे हे पाहिले जाते. जातीयवादाच्या मनःप्रवृत्तीतून ते साहित्य धिक्कारले जाते. पण ते साहित्य कोणत्या दर्जाचे आहे याकडे लक्ष देवून साहित्याचे वाचन केल्याने साहित्याची होणारी अवहेलना थोड्या का होईना प्रमाणात कमी होईल. कोणतेही साहित्य वाचल्याशिवाय किंवा अभ्यासल्याशिवाय चांगले वाईट ठरविणे उचित नाही. साहित्य मुस्लिम जातीच्या व्यक्तीने लिहिलेले आहे म्हणून वाईट असे न म्हणता ते साहित्य अभ्यासावे

व त्याविषयी मत मांडावे. पण इथे काही वेगळेच चित्र दिसते. “तुमच्या त्या घाणेरड्या पुस्तकाला पुरस्कार मिळाला का हो ?”^{१९} अशी लाज आणणारी विचारपूस कोणी केली जाते. इतका कुत्सीतपणा लोकांच्यामध्ये असतो. एखाद्याचे लेखन एवढे क्षुद्र असू शकेल असा प्रश्न पडताना दिसतो. त्याचप्रकारे “शेतकरी हे पुस्तक तुम्हाला शिकवणे हा माझा मी अपमान समजतो”^{२०} अशी पुस्तकाबरोबर पुस्तक लिहिणाऱ्याची ही अवहेलना, अपमान केलेला दिसतो. अशा अवहेलनांना अनेकजण तोंड देताना दिसतात.

मुस्लिमांच्या साहित्याची अवहेलना होण्याची कारणे -

- १) मुस्लिमांविषयी असणारा पूर्वग्रह दुषित दृष्टिकोन - भारत देशावर अनेक लोकांनी स्वाऱ्या केल्या. त्यामध्ये मुस्लिम लोकांनी परत परत स्वाऱ्या केलेल्या आहेत. त्या स्वाऱ्या करून मुस्लिम लोकांनी भारतातच आपली पाळेमुळे रोवली. मुस्लिमांच्या आक्रमणाच्या खाणाखुणा हिंदू देवतांच्या शिल्पावर मोडतोडीच्या रूपात कायम हिंदू समाजाच्या मनावर कोरल्या गेल्या.
- २) मुस्लिमांनी शुद्ध मराठी भाषेचा वापर करून साहित्य निर्मिती केली. मुस्लिमांच्या मुस्लिम नावाव्यतिरिक्त ‘मुस्लिम’ असे कोणतेच वेगळेपण नाही.
- ३) मुस्लिमांचा मुस्लिम हा धर्म या देशाबाहेरचा असल्याने मुस्लिमांचे या देशातील अस्तित्व संशयास्पद व राष्ट्रविरोधी आहे, असे काही लोकांना वाटते.
- ४) कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया न करून घेता, बहुभार्या पद्धतीने जगण्याची जीवनशैली तसेच मुलांच्या संख्येचा, त्यांच्या स्वास्थ्य, आरोग्याचा विचार न करता जगण्याची मुस्लिमांची असणारी पद्धती.
- ५) मराठी भाषेचा जो वाचक वर्ग आहे तो हे मुस्लिमांनी लिहिले आहे, म्हणून त्याकडे दुर्लक्ष करतो.
- ६) राजकिय पटावर ‘मुस्लिम’ प्रतिमा, दहशतवाद्यांच्या नामावलीत येणारी बहुसंख्य मुस्लिम नावे, जागतिक पातळीवर राजकीय व सामाजिक संदर्भात मुस्लिमांची माध्यमाद्वारे निर्माण झालेली प्रतिमा मुस्लिम साहित्याबद्दल अनास्था निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरते.
- ७) मुस्लिम हे आक्रमक, धर्मवेडे, उपरे, घुसखोर, मूर्तिभंजक अशा त्यांच्या नकारात्मक प्रभावामुळे मुस्लिमांची कोणतीच गोष्ट पूर्वग्रह दोष विरहित दृष्टिकोनातून आणि

स्वागतार्ह म्हणून स्वीकारण्याची प्रस्थापितांची मानसिकता नसते.

- ८) भारतामध्ये स्थायिक झाले असले तरी मुस्लिमांना प्रस्थापित मानले जात नाही. त्यांना उपरे पर्यायाने 'दुय्यम' समजले जाते. 'मुस्लिम' या विशेषणालाच एकप्रकारे दुय्यम समजले जाते. म्हणून त्यांचे साहित्यही दुय्यम म्हणून दुर्लक्षिले जाते.

१.४ विचारवंत, साहित्यिक आणि समाजसुधारक नेत्यांच्या दृष्टिकोनातून मुस्लिमांचे चित्रण -

मराठी साहित्याचा अभ्यास करत असताना अल्पसंख्यांक धर्मियांचे म्हणून मुस्लिम मराठी साहित्याकडे आपण पाहतो. मुस्लिम मराठी साहित्य हे अगदी प्राचीन कालखंडापासून मराठी साहित्यामध्ये असल्याचे दिसते. मराठी साहित्यामध्ये ज्या विचारवंतांनी, साहित्यिकांनी आणि समाजसुधारकांनी केलेल्या लेखनात मुस्लिमांविषयी जे चित्रण केले आहे, त्याचा विचार येथे करावयाचा आहे.

विनायक दामोदर सावरकर हे मराठी साहित्यातील ख्यातनाम विचारवंत मानले जातात. यांनी आपल्या वैचारिक लेखनात मुस्लिमांविषयी वादग्रस्त असे लेखन केलेले आहे. हिंदुत्वाचे प्रणेते असणारे सावरकर यांनी मुस्लिमांविषयी अनेक प्रकारची विधाने केलेली आहेत. ते म्हणतात - 'हिंदू गुन्हेगार म्हणून तुरूंगात येतात ते त्यांनी अन्यायाविरुद्ध दंड थोपटले म्हणून तर मुस्लिम तुरूंगात येतात ते मुळचेच धर्मांध, असहिष्णू असल्यामुळे.' या प्रकारची प्रमेये गृहित धरून सावरकर आपले लिखन करताना दिसतात. सावरकरांनी एका गुन्हेगाराचे वर्णन किळसवाण्या प्रकारचे केलेले दिसते. 'त्याला हिंदू मुलामुलींचे मांसाचे लचके तोडून खायची राक्षसी चटक लागली.' त्याचप्रकारे 'धरणाच्या पोलिसांचे बोट त्याने काकडीसारखे कचकच तोडले आणि ते कचाकचा खाऊ लागला.'^{२३} अशा चित्रणामध्ये मुस्लिमांतील अमानुषतेचे भडक व तिरस्करणीय चित्रण जाणीवपूर्वक केलेले आहे.

सावरकरांनी आपल्या 'माझी जन्मठेप' यामध्ये मुस्लिम व हिंदू यांचे अतिशय सूक्ष्म निरीक्षण केलेले दिसते. काही हिंदू अंदमानात आल्यानंतर मुसलमान झालेले असून त्यांनी मुस्लिम नावे स्वीकारलेली आहेत. सावरकरांनी असे चित्रण केलेले आहे की, अंदमानाच्या तुरूंगात ख्रिस्ती धर्म लादण्याचा कोणताच प्रयत्न केलेला नव्हता पण त्या हिंदू

बंदिवानांप्रमाणेच त्याच बंदिद्वीपात अवश आणि हताश असे बंदिवान होऊन पडलेल्या मुसलमान बंधांनी मात्र आपल्या हिंदू सहबांधवांना बाटवून मुसलमान करण्याचे प्रयत्न चालवलेले होते. हे प्रयत्न ख्रिस्ती सत्ताधारक हिंदू-मुस्लिमांमध्ये फूट पाडण्याच्या प्रयत्नाने करत होते. अशा विविध प्रकारे सावरकरांनी आपल्या साहित्यामध्ये मुस्लिमांचे चित्रण केलेले आहे. हे वास्तव असेलही पण त्यातून होणारे संस्कार मुस्लिमांसाठी नकारात्मकच आहेत.

मराठी साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यामध्ये मुस्लिमांचे चित्रण हा एक वगेळाच विषय हाताळलेला आहे. त्यांच्या चित्रणामध्ये मुस्लिमांविषयी घृणा निर्माण होण्यासारखी चित्रणे आलेली दिसतात. मराठीमधील साहित्यिक ह.ना. आपटे, श्री.ना. पेंडसे, पु.भा. भावे, बी. रघुनाथ यांचा समावेश मुस्लिमांचे चित्रण करणाऱ्या साहित्यिकांमध्ये झालेला आहे. या साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यात मुस्लिमांचे अवास्तव चित्रण केलेले आहे. आधुनिक भाषेचे जनक किंवा मराठी भाषेचे वॉल्टर स्कॉट असे म्हणवणारे ह.ना. आपटे यांनी आपल्या साहित्यात मुस्लिमांचे विकृतीकरण केले आहे. ह.ना. आपटेच्या कादंबऱ्यांविषयी अचला जोशी म्हणतात, 'परस्त्रियांना मातेसमान मानणारे हिंदू आहेत तर त्यांच्यावर पापीनजर ठेवणारे मुसलमान ही आहेत. परस्त्रीची काळजी घेऊन तिला आदराने आपल्या पतीकडे पोहचविणारे तरूण आहेत तसेच सय्यदुल्लासारखे स्त्रीलंपट आहेत.'^{२२} हिंदू लोकांविषयी असणारा विश्वास येथे दिसतो तर मुस्लिमांमध्ये कोणत्याच प्रकारचा माणूसकीचा अंश नाही. 'भरपेठेत गाईचा वध करणारा मुसलमान तर तिला सोडविण्यास जाणारे हिंदू. एकाची मुलगी केवळ स्वार्थासाठी दुसरीकडे नेऊन घालणारा मुसलमान तर परस्त्री मातेसमान मानणारे शिवाजी महाराज व त्यांचे अनुयायी.'^{२३} येथे आपटेंनी हिंदूमधील माणूसकी तर मुस्लिमांमधील स्वार्थी वृत्ती दाखवली आहे.

श्री.ना. पेंडसे यांनीही आपल्या कादंबरीमध्ये मुस्लिमांचे विकृतीकरण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. पेंडसेंनी केलेले चित्रण मुसलमान हे जहाल, सदैव मारामारीच्या आणि भांडण्याच्या पावित्र्यात असतात. तसेच ते गुंड व मवाली असतात, असे चित्रण येते. पेंडसेंनी आपल्या 'एल्गार' कादंबरीमध्ये मुसलमानाचे वर्णन केलेले आहे ते असे, 'तोटक्या केसांचा, अदबीची भाषा वापरणारा, नीटनेटका पोषाख केलेला एखादा मुसलमान पाहिला म्हणजे आम्ही त्याच्याकडे पाहत राहायचो.'^{२४} मुसलमानांच्या स्वभावाविषयीही पेंडसेंनी वर्णन केलेले आहे की, 'मुसलमानांची मगरूरी तो कब्रस्तानात जाईपर्यंत कधीच कमी होत

नाही.^{२५} असे पेंडसे यांनी वास्तव पातळीवर वर्णन केलेले दिसते.

लघुकथेच्या प्रांगणात खोलवर ठसा उमटविणारे पु.भा. भावे यांनी आपल्या साहित्यात मुस्लिमांविषयी म्हटले आहे की, मुसलमान हे जंगली, असंस्कृत आणि रानटी तसेच मूर्ख आणि बावळट ही असतात. मुसलमान लोकांबरोबर प्रवासामध्ये आलेले वाईट अनुभव 'इंटरच्या डब्यातसुद्धा इतकी विलक्षण खेचाखेच होती की बोलायची सोय नाही आणि तो मुसलमान खुशाल तंगड्या ताणून सबंध बाक आडवून बसला असता बायकासुद्धा संकोच्याने कोपण्यात उभ्या होत्या पण त्या मुसलमानाच्या खिजगिणतीत ही गोष्ट नव्हती.'^{२६} मुसलमान हे बलात्कारी असल्याने भावेंनी आपल्या कथेमध्ये बलात्कारी पुरुषाचे चित्रण केलेले आहे. 'विलायत हुसेन तिच्या शेजारीच घोरत पडला होता ... गेली सहा वर्षे त्याने तिला स्वतःच्या लठ्ठ केसाळ शरीराशी असे जपून ठेवले होते. आपल्या शरीरावर त्याच्या हाताचे व मनावर त्याच्या बलात्कारी वासनेचे ओझे घेऊनच गेली सहा वर्षे ती अशी झोपलेली होती व घाबरी होत दचकून जागी होत होती.'^{२७} पेंडसेंनी आपल्या घायाळ कथेमध्ये मुस्लिमांचे केलेले चित्रण असे की दुसऱ्याच्या बायका पळविणे, मालकाच्या पाठीत विश्वासघाताचे खंजीर खुपसणे ही मुस्लिमांची पिढ्यान्पिढ्या परंपरा असल्याचे भावेंनी सांगितले आहे.

मराठी साहित्यातील नावाजलेले कथाकार बी. रघुनाथ यांनी आपल्या कथांमध्ये मुस्लिमांचे चित्रण केलेले आहे. 'नाझगरीचे पाटील' या कथेमध्ये मुस्लिमांचे चित्रण हे भितीदायक प्रकारे केलेले आहे. व्यक्तिचित्रणामध्ये एवढा उठावदारपणा आणताना मुसलमान व्यक्तींचे दहशत निर्माण करणारे चित्रण येथे दिसते. 'पुढे कित्येक दिवस हट्टी रडक्या मुलांना गप्प करण्याच्या हेतुने त्यांच्या आया म्हणत 'तो बघ रोहिला आला' अन खरेच भयकारक चित्र डोळ्यापुढे येताच मुले चुपचाप होऊन जात.'^{२८} बी. रघुनाथ यांच्या चित्रणाचे वैशिष्ट्यच येथे दिसते.

अरविंद गोखले हे मराठी साहित्यातील असे साहित्यिक आहेत की त्यांनी बऱ्याच जातीतील व्यक्तींची चित्रणे आपल्या साहित्यात केलेली दिसतात. 'गंधवार्ता' या कथासंग्रहामध्ये विविध जातीच्या लोकांची चित्रणे आलेली दिसतात. पण मुसलमान व्यक्तींची चित्रणे ही आपले वेगळेपण दाखविताना दिसते. हे अरविंद गोखलेंच्या चित्रणाचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. अरविंद गोखलेंनी आपल्या कथेमध्ये अशा स्त्रीचे वर्णन, चित्रण

केलेले आहे की जिने समाजाविरुद्ध उभे राहून 'बुरखा पद्धती' या अनिष्ट रूढीविषयी आवाज उठविला. जो समाजाला मान्य नव्हता. तिच्या घरातील लोकांना मान्य नसतो. 'बहेन, सोडून दे भलताच हट्ट ! नाहीतर तुला ठेचून मारतीलही हे लोक !'^{२९} एका मुस्लिम स्त्रीची ही वाक्ये महत्त्वाची वाटतात. एक मुस्लिम स्त्री समाजाविरुद्ध कोणते काम करते तर तिला विरोध हा मुसलमान स्त्रीकडूनच होतो. असे विचित्र अनुभव आलेली ताझी अरविंद गोखलेंनी आपल्या कथेमध्ये चितारली आहे. एका अरब मुस्लिमाचे चित्रण ही अरविंद गोखलेंनी अतिशय परखड शब्दात केलेले दिसते. 'दोन वर्षांपूर्वी हा बकऱ्या विकत होता आज पोरी विकून पैसा करतो'^{३०} अशा स्वरूपाचे केलेले चित्रण त्यांच्या लेखनात हे क्वचितच पहावयास मिळते. अशा विविध प्रकारांनी मराठी साहित्यिकांनी मुसलमानांचे चित्रण हे आपल्या दृष्टिकोनातून केलेले आहे. अमानुषपणा किंवा दुष्टपणा कधीच जातीवर अवलंबून नसतो. हा स्वाभाविक दृष्टिकोन अरविंद गोखल्यांच्या साहित्यात आढळतो. मराठी कादंबरी साहित्यात मैलाचा दगड ठरलेल्या 'धग' या उद्धव ज. शेळके यांच्या कादंबरीत मात्र ग्रामीण समाजात गरीब शेतमजूर-कष्टकरी हिंदू-मुस्लिम बंधुभावाने कसे राहतात याचे अत्यंत वास्तव चित्रण आले आहे. या कादंबरीतील प्रधान व्यक्तिरेखांशिवाय कासम-सकीनाच्या मुस्लिम कुटुंबानेही वाचकांच्या मनावर खोलवर प्रभाव टाकला आहे.

दया पवारांच्या 'बलुतं'मध्ये लक्ष्मण माने यांच्या 'उपरा'मध्ये आलेल्या मुस्लिम व्यक्तिरेखा वास्तवातील असून त्यात कुठे विकृतीकरण आढळत नाही. अशा स्वरूपाची आणखीही बरीच उदाहरणे देता येतील.

मराठी साहित्यामध्ये ज्या समाजसुधारकांचे लेखन पहावयास मिळते त्यातही मुस्लिमांचे चित्रण केलेले आहे. ब्राह्मणांच्या सत्तेखाली जगत असताना आपले वेगळेपण जपणारे, ब्राह्मणांना सडेतोड उत्तरे देणारे असे म. फुले यांनी आपल्या 'तृतीय रत्न' या नाटकामध्ये मुस्लिम बादशाने ज्या मूर्ती फोडल्या त्या मूर्ती कोणत्याही दृष्टिकोनातून फोडल्या असल्या तरी मूर्ती पूजा बंद करण्याचा चांगला दृष्टिकोन समोर आणून समाजातील मूर्ती पूजेकडे डोळसपणाने पाहण्यास सांगितलेले दिसते. बादशाहावर हिंदू चवताळले पण हे झाले ते योग्य झाले असे म. फुलेंनी आपल्या नाटकातून सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मुसलमान बादशाहाच्या साहाय्याने एक नवीन दृष्टिकोन समाजासमोर मांडण्याचा महात्मा फुलेंचा प्रयत्न दिसतो.

मुस्लिम मराठी साहित्यिक असणारे हमीद दलवाई यांनी आपल्या मुस्लिम समाजाबरोबरच मराठा समाजाचेही चित्रण आपल्या साहित्यात वास्तव पातळीवर केलेले आहे. आपल्या 'इंधन' या कादंबरीमध्ये व 'लाट' कथासंग्रहामध्ये मुस्लिमांचे चित्रण वास्तवदर्शी आहे. स्वतःच्या समाजाविषयी व त्याच्या कल्याणाविषयी तळमळ असणाऱ्या या साहित्यिकाने उत्कट चित्रणाने मुस्लिमेतर वाचकांच्या हृदयाला हात घातलेला आहे.

संत कबीरांनी आपल्या मानवतावादी वृत्तीमुळे हिंदू-मुस्लिम या दोन धर्मियांचे अतिशय वास्तव पातळीवर चित्रण केलेले आहे. कबीर म्हणतात - मुस्लिम लोक "दिन को रोजा रखत है रात हनत है गाय"^{३१} अशा हिंसकवृत्तीच्या मुस्लिमांविषयी निषेध नोंदवितात की जे गाईचा वध करून दिवसभर रोजाचा उपवास करताना दिसतात. यांना मुसलमान तरी कसे म्हणायचे.

“ना जाने तेरा साहब कैसा है,
मसजिद भीतर मुल्ला पुकारे ।
क्या साहिब तेरा बहिरा है ।
चिडँटिके पग जेवर बाजे
सो भी साहब सुनता है ॥”^{३२}

मुस्लिमांविषयी कबीरांनी म्हटलेले आहे. कबीर टीका करताना दिसतात. अशा वेगवेगळ्या प्रकारे कबीरांनी निरीक्षण केलेले आहे. मुस्लिम लोकांवर केलेली टीका ही वास्तवदर्शी आहे. त्याचप्रकारे अनेक साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यामध्ये मुस्लिमांचे चित्रण केलेले आहे.

उदा. सेतु माधवराव पगडी, शेषराव मोरे, प्रतिभा रानडे, श्रीपाद जोशी, नरहर कुरुंदकर, रावसाहेब कसबे, डॉ. रा.चि. ढेरे या साहित्यिकांनी अनेक प्रकारच्या मुस्लिम प्रश्नांवर प्रभावी व विचार प्रवर्तक लेखन केलेले आहे.

निष्कर्ष -

मुस्लिम साहित्यिकाने मराठीत लिहिलेले साहित्य म्हणजे मुस्लिम मराठी साहित्य हे स्पष्ट करून हिंदू-मुस्लिम मिश्र समाजाचे जगणे-वागणे शतकानुशतके चालत आले आहे. याचा उलगडा या प्रकरणात करण्यात आला आहे.

संत साहित्य, विविध कलाशास्त्रे, साहित्य, शिक्षण पद्धती, व्यापार, आचार

विचार, रितीरिवाज, आहार-विहार, भाषा, वस्त्रालंकार इत्यादी बाबतीत हिंदू-मुस्लिम या दोन्ही धर्मियांनी परस्परांना कमी अधिक प्रमाणात अनुसरलेले आहे.

मुस्लिम मराठी साहित्याची व्याख्या मुस्लिम मराठी साहित्यिकांनी आपापल्या वैचारिक धारणेनुसार मांडलेल्या आहेत. मुस्लिम मराठी साहित्यिकांची साहित्य निर्मितीमागील आपली भूमिका मांडून मुस्लिम मराठी साहित्याची व्याख्या नेमकेपणाने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मुस्लिम मराठी साहित्यात कथा, कादंबरी, कविता, आत्मकथन, नाटक, विनोदी साहित्य, वैचारिक साहित्य अशा सर्व साहित्य प्रकारांमध्ये मुस्लिम लेखकांनी दिलेल्या योगदानाचे विश्लेषण आले आहे.

मुस्लिम मराठी साहित्याच्या अवहेलनेचे स्वरूप आणि त्यामागील कारणमीमांसा विस्ताराने मांडलेली आहे.

विचारवंत, साहित्यिक व समाजसुधारक यांच्या दृष्टिकोनातून मुस्लिमांचे चित्रण कसे केले गेले आहे याचाही सविस्तर ऊहापोह केला गेला आहे. मुस्लिम मराठी साहित्य, हिंदू-मुस्लिम सन्निध मिश्र संस्कृतीचा भारतीय समाज, मुस्लिम मराठी साहित्याचे स्वरूप व त्याचे साहित्य विश्वातील स्थान-मान व अवहेलना इत्यादीचा परामर्श घेतल्यानंतर मुस्लिम मराठी स्त्री आत्मकथने या भागाकडे वळणार आहोत.

संदर्भसूची

- १) संपा. तर्कतीर्थ श्री. लक्ष्मणशास्त्री जोशी - मराठी विश्वकोश खंड-१३, प्रकाशक : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, ५ वा मजला, सचिवालय, मुंबई - ४०००३२, प्रथम प्रकाशन - नोव्हेंबर १९७६, पृ.क्र. ७६८.
- २) सेतू माधवराव पगडी - भारतीय मुसलमान : शोध आणि बोध, प्रकाशक : नरेन परचुरे, परचुरे प्रकाशन मंदिर, २/३०, गोरेगावकर बिल्डिंग, गोरेगावकर लेन, गिरगाव, मुंबई - ४००००४, आवृत्ती तिसरी, मे २००६, पृ.क्र. २.
- ३) महेबूब सय्यद - मुस्लिम मराठी साहित्य - एक आकलन, प्रकाशक : सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, किशोर ढमाले द्वारा : महादेव खुडे, लोंढे चाळ, तानाजीनगर, चिंचवडगांव, पुणे, पृ.क्र. १.
- ४) फ.म. शहाजिंदे - इत्यर्थ, प्रकाशक : राजीव बर्वे, मॅनेजिंग डायरेक्टर, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि., २५१ क, शनिवार पेठ, पुणे - ४११०३०, प्रकाशन दि. १० ऑगस्ट १९९६, पृ.क्र. १६६.
- ५) सय्यद अमीन - हिंदू मुस्लिमांचा सांस्कृतिक मिलाफ, प्रकाशक : सय्यद अहमद अमीन, सांगली, आवृत्ती पहिली, पृ.क्र. २४.
- ६) तत्रैव पृ.क्र. १०४.
- ७) आमची श्रीवाणी - स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यातील नवे प्रवाह (विशेषांक १ व २), का.स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्थेचे मुखपत्र, वर्ष ७, अंक १, ऑक्टोबर १९९९, वर्ष ७, अंकर २, फेब्रुवारी २०००, मुद्रक व प्रकाशक : प्रा.डॉ. मु.ब. शहा, संचालक का.स. वाणी, मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, उन्नतिनगर, देवपूर, धुळे - ४२४००२, पृ.क्र. १०५.
- ८) महेबूब सय्यद - मुस्लिम मराठी साहित्य - एक आकलन, प्रकाशक : सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, किशोर ढमाले द्वारा : महादेव खुडे, लोंढे चाळ, तानाजीनगर, चिंचवडगांव, पुणे, पृ.क्र. ४०.
- ९) फ.म. शहाजिंदे - इत्यर्थ, प्रकाशक : राजीव बर्वे, मॅनेजिंग डायरेक्टर, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि., २५१ क, शनिवार पेठ, पुणे - ४११०३०, प्रकाशन दि. १० ऑगस्ट १९९६, पृ.क्र. १६२.

- १०) फ.म. शहाजिंदे - मुस्लिम मराठी साहित्य : परंपरा, स्वरूप आणि लेखक सूची, प्रकाशक : दयानंद शेटगार, व्यवस्थापक - भूमी प्रकाशन, २१, कृषिनगर, विराट हनुमानाच्या मागे, रिंग रोड, लातूर, पहिली आवृत्ती - २००४, पृ.क्र. ९९.
- ११) महेबूब सय्यद - मुस्लिम मराठी साहित्य - एक आकलन, प्रकाशक : सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, किशोर ढमाले द्वारा : महादेव खुडे, लोढे चाळ, तानाजीनगर, चिंचवडगांव, पुणे, पृ.क्र. २.
- १२) फ.म. शहाजिंदे - मुस्लिम मराठी साहित्य : परंपरा, स्वरूप आणि लेखक सूची, प्रकाशक : दयानंद शेटगार, व्यवस्थापक - भूमी प्रकाशन, २१, कृषिनगर, विराट हनुमानाच्या मागे, रिंग रोड, लातूर, पहिली आवृत्ती - २००४, पृ.क्र. १०८.
- १३) महेबूब सय्यद - मुस्लिम मराठी साहित्य - एक आकलन, प्रकाशक : सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, किशोर ढमाले द्वारा : महादेव खुडे, लोढे चाळ, तानाजीनगर, चिंचवडगांव, पुणे, पृ.क्र. ५४.
- १४) फ.म. शहाजिंदे - इत्यर्थ, प्रकाशक : राजीव बर्वे, मॅनेजिंग डायरेक्टर, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि., २५१ क, शनिवार पेठ, पुणे - ४११०३०, प्रकाशन दि. १० ऑगस्ट १९९६, पृ.क्र. १४९.
- १५) तत्रैव पृ.क्र. १५०.
- १६) तत्रैव पृ.क्र. १६९.
- १७) तत्रैव पृ.क्र. १५३.
- १८) तत्रैव पृ.क्र. १२४.
- १९) तत्रैव पृ.क्र. १०४.
- २०) तत्रैव पृ.क्र. १०५.
- २१) स्वा.वि.दा. सावरकर - काळेपाणी (संदर्भ : महेबूब सय्यद - मुस्लिम मराठी साहित्य - एक आकलन, प्रकाशक : सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, किशोर ढमाले द्वारा : महादेव खुडे, लोढे चाळ, तानाजीनगर, चिंचवडगांव, पुणे, पृ.क्र. ९.) पृ.क्र. ७८ व ७९.

- २२) अचला जोशी - ह.ना. आपटे यांच्या कादंबऱ्या, प्रकाशक : दि.वि. आमोणकर, प्रमुख कार्यवाह, मुंबई मराठी साहित्य संघ, डॉ. भालेराव मार्ग, गिरगाव, मुंबई - ४, आवृत्ती प्रथम, एप्रिल १९७५, पृ.क्र. २३.
- २३) तत्रैव पृ.क्र. ३८.
- २४) श्री.ना. पेंडसे - एल्गार (संदर्भ : महेबूब सय्यद - मुस्लिम मराठी साहित्य - एक आकलन, प्रकाशक : सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, किशोर ढमाले द्वारा : महादेव खुडे, लोढे चाळ, तानाजीनगर, चिंचवडगांव, पुणे, पृ.क्र. १३, १४.) पृ.क्र. ४४.
- २५) तत्रैव पृ.क्र. ११६.
- २६) पु.भा. भावे - सतरावे वर्ष (कथासंग्रह), कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे, आवृत्ती द्वितीय, १९७७, पृ.क्र. १०६.
- २७) तत्रैव पृ.क्र. ११८.
- २८) बी. रघुनाथ - नागझरीचे पाटील (संदर्भ : महेबूब सय्यद - मुस्लिम मराठी साहित्य - एक आकलन, प्रकाशक : सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, किशोर ढमाले द्वारा : महादेव खुडे, लोढे चाळ, तानाजीनगर, चिंचवडगांव, पुणे, पृ.क्र. २०.) पृ.क्र. ५३.
- २९) अरविंद गोखले - गंधवार्ता, प्रकाशक : रामदास भटकळ, पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि. ३५, सी.पं. मालवीय मार्ग, ताडदेव, मुंबई ४०००३४, पृ.क्र. ४१.
- ३०) तत्रैव पृ.क्र. ४५.
- ३१) संपा. प्राचार्य रा.तु. भगत - संत साहित्य आणि दलित संवेदन, प्रकाशक : चैतन्य प्रकाशन, १९५८, ए. अनिरुद्ध अपार्टमेंट, साकोली कॉर्नर, कोल्हापूर, पृ.क्र. १४९.
- ३२) तत्रैव पृ.क्र. १४९.